

Особливості сприйняття художнього твору// Таврійський вісник освіти.
Науково-методичний журнал № 2 (26) Частина 1. – Херсон, 2009. – С.201-209

Варняк І.С.

Особливості сприйняття художнього твору

У статті розкрито проблему сучасної психології художнього сприйняття. Розглянуті основні вікові особливості сприйняття художнього твору. Обґрунтовано значення художнього сприйняття для емоційного й естетичного розвитку людини.

Роль сприйняття в сучасному житті настільки значна, що існує потреба в підтриманні інформаційного балансу із середовищем, порушення якого веде до дезорганізації особистості та розладів у функціонуванні організму. Існуючи та діючи, вирішуючи протягом свого життя практичні задачі, людина сприймає оточуюче. Сприйняття предметів та людей, з якими їй доводиться зустрічатися, умов, за яких протікає її життєдіяльність, складають необхідну передумову осмисленої людської діяльності. Так, сприйняття художнього твору дає можливість відчувати позитивні емоції, хвилювання, переживання, чуттєве задоволення, катарсис. Розвиток вищих специфічно людських форм сприйняття нерозривно пов'язаний з історичним розвитком культури, в тому числі мистецтва – музики, живопису, театру, літератури.

Сучасна психологія сприйняття являє собою досить яскраву картину різноманітних підходів, методів і окремих концепцій, мають своєю задачею упорядкувати потік емпіричних даних, що безперервно зростає. Існують десятки визначень сприйняття; воно розглядається як утворення гештальта (Фрідман), як функція аналізатора (Е.Н. Соколов), як процес і результат побудови образу, як особлива здатність (Айзенк), і як різновид діяльності (А.В.Запорожець, Л.А. Венгер, В.П. Зінченко), як переробка інформації (Г. Ліндсей, Д. Норман), як рішення задачі (Р. Грегори) і функція стимуляції (Гібсон). Вивчення чуттєвого сприйняття має важливе значення і свої специфічні сторони в галузі естетики, педагогіки, театру. Термін «чуттєве сприйняття» використовувався науковцями в різних значеннях. Так, Лейбніц

розумів під сприйняттям смутне мислення, або мислення нижчого ступеня розвитку. Давид Юм використовував слово «сприйняття» як рівнозначне зі словом відчуття. За Кантом, сприйняття предметів обумовлено діями розуму, який певним чином пов'язує різноманітний матеріал відчуттів. Цей останній погляд у тих чи інших відозмінах залишився домінуючим у новій психології, яка під сприйняттям розуміє узнання того, що дано у відчутті. За цією множиною визначень стоять дві обставини: по-перше, багатомірність даного класу психічних явищ і, по-друге, відсутність загальної теорії сприйняття. Незважаючи на протиріччя в дефініціях та обраних точках зору, спеціалісти погоджуються в головному, а саме в визначенні сфери основних фактичних даних, або феноменів, і в змісті основних проблем психології сприйняття. До таких сфер належать, наприклад, перцептивна константність, просторово-часові ілюзії, наочно-чуттєва даність людині простору, часу руху, кольору оточуючої дійсності та інші явища, які не є предметами інших галузей психологічного знання. У найбільш загальній формі можна зазначити, що психологія сприйняття орієнтована на пізнання принципів, закономірностей і якостей чуттєвого відображення людиною матеріальної дійсності у процесі безпосередньої взаємодії з оточуючим світом.

Необхідно зауважити, що проблема сприйняття відноситься до числа класичних в психології, характеризується багатою та насиченою колізіями історією. Сприйняття оточуючої дійсності ставить важливі з точки зору науки питання, які потребують вивчення. Як правило, ми не усвідомлюємо, що сприйняття – це проблема, до тих пір, поки не зіткнемося із чимось незвичайним. Багато проблем, з якими зіткнулися психологи, вивчаючи сприйняття, не нові. Інтерес до дискусійних питань і проблем, пов'язаних із явищем сприйняття, бере свій початок у самих джерел інтелектуальної історії людства. Ще давньогрецькі філософи розмірковували над тим, як саме ми пізнаємо те, що знаходиться поза нашої свідомості, як ми пізнаємо оточуючий світ. Першим із давньогрецьких філософів, який вважав за необхідне детальне спостереження за природою та її описання, був

Аристотель. Історично проблеми інших наук тісно пов'язані із проблемами сприйняття. Вивчення цього пізнавального процесу потребує такої інформації, яка знаходиться за межами психології як такої. Великий внесок у розвиток науки про сприйняття зробили філософи, астрономи, фізики, художники – Демокрит, Келер, Леонардо да Вінчі, М. Ломоносов, Г. Гельмгольц та багато інших. Увага психологів та фізіологів довгий час приділялася вивченню сенсорних (чуттєвих) ефектів, що виникають під впливом тих чи інших об'єктивних факторів у той час коли сам процес сприйняття залишався за межами дослідження. Методологія такого підходу спиралася на сенсуалізм у теорії пізнання, особливо розвинутої Дж. Локком та французькими матеріалістами (П. Кабанис, Є. Кондил'як).

Одним з основних підходів до вивчення сприйняття вважається конструктивістський підхід, тісним чином пов'язаний із традиціями емпіризму, підкреслює активну роль спостерігача у процесі сприйняття. Це вчення гласить, що сприйняття – це щось більше, ніж проста констатація самого факту впливу подразника. Основна ідея конструктивістського підходу полягає у тому, що сприймане нами в будь-який момент представляє собою ментальну конструкцію, засновану на наших пізнавальних стратегіях, досвіді, пристрастях, очікуваннях, мотивації, увазі. Принциповою для цього підходу вважається думка про те, що виникненню сприйняття передують конструювання, усвідомлення зв'язку між явищами та подіями фізичного світу. Конструктивістський підхід помітно вплинув на експериментальне вивчення сприйняття та розробку його теоретичних основ. Досить оригінальним вважається екологічний підхід у вивченні сприйняття, який був розроблений Джейсом Дж. Гібсоном. Зерном його підходу є думка про те, що, переміщуючись в оточуючому світі, спостерігач безпосередньо засвоює інформацію, необхідну для ефективного адаптивного сприйняття. Залежно від його уявлень сигнал, який посилає зовнішній світ, - інформація, яка поступає у вигляді зорового образу, – містить усі необхідні відомості,

достатні для безпосереднього сприйняття фізичного світу, тому немає необхідності ні в якому посередництві й додатковій його обробці.

Інформаційний підхід у вивченні сприйняття пов'язаний з ім'ям Давида Марра. Заснований на точному аналізі візуального сприйняття, орієнтованому на застосуванні математики та основаному переважно на комп'ютерних імітаціях та штучному інтелекті [1].

Нейрофізіологічний підхід виходить із того, що такі явища, як сприйняття, краще завсе пояснюються відомими нейронними та фізіологічними механізмами функціонування сенсорних систем. Когнітивна нейрологія, один з методів вивчення сприйняття, вивчає на нейронному рівні забезпечення мозком таких складних форм людської діяльності, як сприйняття, – міждисциплінарна область науки, яка виникла на базі експериментальної та когнітивної психології, нейрології та інформатики. Когнітивна нейрологія вважає, що вищі процеси пізнання і сприйняття являють собою результат взаємодії простих мисленневих процесів, кожен з яких, у свою чергу, є наслідком нейронної активності тієї чи іншої частини мозку.

У працях, присвячених вивченню проблеми сприйняття, розглядаються проблеми онтогенезу сприйняття (Б.Г. Ананьєв, Д. Брунер, Л.А. Венгер, Л.С. Виготський, А.В. Запорожець, В.П. Зінченко, А.Н. Леонт'єв, А.Р. Лурія, С.Л. Рубінштейн, І.М. Сеченов). Значна увага вчених приділяється вивченню основних видів сприйняття. Дослідженнями у вивченні сприйняття руху та простору займалися Ю.Б. Гіппенрейтер, В.П. Зінченко, І.М. Фейгенберг, А.Л. Ярбус, К. Дункер, Є. Оппенгеймер, Ф. Кликс та ін. Видатними науковцями (А. Гельб, К. Гольдштейн,) були здійснені дослідження з вивчення осмисленості сприйняття. Досліджувалася проблема сприйняття часу (Х. Єренвальд, А. Лаланд, Л.Я. Беленька, Д.Г.Слькін), константності сприйняття (В. Келер, Д. Катц, Г. Ревеша, А. П'єрона, Гайда, Лоскутов, Н.А. Кудрявцева, Б.Г. Ананьєв) зорового сприйняття (В.П. Зінченко, Н. Ю. Вергилес, Р. Л. Грегори, В.В. Суворова, М.А. Матова, Є.Г. Туровська, М.С.

Шехтер, А.Л. Ярбус, Дж. Гибсон, І.Д. Артамонов), слухового сприйняття (В.Н. Носуленко). Питанням психології сприйняття художньої літератури присвятили свої роботи О.І. Никифорова, А.В. Запорожець, Б.М. Теплов. Дисертаційні дослідження в галузі проблеми сприйняття належать Л.Я. Зобніній (Дослідження сприйняття руху декількох об'єктів), В.Н. Носуленко (Психофізика сприйняття природної середи), Л.А. Хрисанфова (Динаміка сприйняття експресій обличчя), Л.В.Ширінкіна (Сприйняття тексту як психологічний феномен), І.А. Дергаєва (Комплексне дослідження сприйняття і психологічного впливу музики), О.В. Заморіна (Сприйняття підтексту мовного твору), А.Ю. Бергфельд (Сприйняття емоційних явищ), Е.В. Фірулева (Сприйняття саморегуляції психічних станів), К.І. Алексєєв (Сприйняття метафори та його види), Е.Ф. Волкова (Формування зорового образу сприйняття в умовах ризику).

Сприйняття – результат психологічних процесів, у яких задіяні такі поняття як смисл, взаємозв'язки, контекст, суб'єктивна оцінка, досвід індивідуума та пам'ять. Цей складний процес включає систематизацію, інтерпретацію та осмислення інформації, яка поступає від сенсорних систем. Інакше кажучи, сприйняття представляє собою результат упорядкування відчуттів та їх перетворення на знання про предмети та події фізичного світу. Сприйняття є чуттєвим відображенням предмету чи явища об'єктивної дійсності, що впливають на наші органи чуття, де головним виступає саме почуттєве осмислення даного предмета. У цьому проявляється основна, найбільш суттєва риса сприйняття. Цей складний процес не тільки пов'язаний з дією, з діяльністю – саме сприймання являє собою специфічну пізнавальну діяльність зіставлення виникаючих в ньому чуттєвих якостей предмету.

Сприйняття художнього твору не тільки пізнавальний акт, необхідною умовою цього процесу є емоційна насиченість сприйнятого, вираження ставлення до нього. Важливо, не просто зрозуміти художній твір, його стилістичні й жанрові особливості, а й пережити його у своїй свідомості,

емоціях, переживаннях й почуттях. Процес художнього зображення та процес художнього сприйняття створюють взаємодіючу єдність. Відносно художнього сприйняття повної сили набуває аналогія між співвідношенням сприйняття та його зображенням на сцені, у театрі, з однієї сторони, і між мисленням та його вираженням у мові – з іншої. Як мова, у якій мислення формується, у свою чергу, бере участь у його формуванні, так і художнє зображення сприйнятого не тільки виражає, але й формує сприйняття митця. Воно разом із тим виховує, а значить формує сприйняття людей, які на художніх творах учаться по-справжньому сприймати світ. Сприйняття – це форма пізнання дійсності. У процесі художньої діяльності формувалося людське сприйняття краси форм – музичних, театральних, художніх, образотворчих. Важливим питанням є дослідження проблеми сприйняття художнього твору як джерела позитивного естетичного почуття, емоційного задоволення, катарсису. Художній образ ніколи не зводиться до одного цілісного комплексу сенсорних даних, як не зводиться до них зміст значного художнього твору. Митець безпосередньо вводить в поле зору сприймаючого чуттєві дані образу, але завдяки ним він ставить перед художнім сприйняттям завдання сприйняти те, що ними задано, – семантичний поетичний зміст образу і втілений у ньому задум митця. Саме тому, що сприйняття художнього твору повинно розв'язати це завдання, воно є складною діяльністю, з якою не кожен може впоратися.

Здатність до сприйняття мистецтва й пізнання його не дана людині від природи, вона формується й розвивається у процесі тривалого системного виховання. Л. С. Виготський підкреслював, що для сприйняття мистецтва недостатньо щиро переживати те почуття, яке володіло автором і недостатньо розібратися у структурі самого твору – необхідно ще "творчо подолати своє особисте почуття, знайти його катарсис, і лише тоді дія мистецтва проявиться повністю" [2, с.237-238]. Визначаючи мистецтво як концентрацію життя, Л.С.Виготський будує свою модель художнього сприйняття, до якого входять такі компоненти: художнє почуття, уявлення,

свідомість. На думку вченого, "розумні емоції" мистецтва виникають у процесі творчості й переробки певних життєвих почуттів. Концепція Л.С.Виготського – це, перш за все, індивідуально психологічне сприйняття художніх цінностей, коли вступають у взаємодію мистецтво й особистість як соціальні сутності, як різні соціальні структури. Розкриття специфіки художнього сприйняття допомогло вченому окреслити його велику соціальну значущість, як узагальненої техніки почуттів, знаряддя суспільства, за допомогою якого воно залучає до соціального життя найбільш інтимні і найбільш особистісні сторони нашої суті [2, с. 317].

Спираючись на методологічні основи теорії Л.С.Виготського, сучасні психологи поглиблюють і поширюють дослідження проблеми художнього сприйняття. У конкретно-історичному і соціальному аспектах рекомендує розглядати означену проблему Б.С.Мейлах, звертаючи увагу саме на його історичну рухливість [3]. У свою чергу, О. О. Мелік-Пашаєв [4] вважає, що художнє сприйняття – це здатність осягнути твір мистецтва як зоровий образ неповторного ідейно-емоційного змісту. Вивчення проблеми дозволило І.Левшиній виділити три типи художнього сприйняття: саму дію (що і де відбувається); емоційну тотожність (мені подобається, я поділяю точку зору); осягнення авторської концепції. При цьому, типи сприйняття, на думку дослідниці, залежать від інтелектуального рівня реципієнта, його підготовленості до процесу художньої співтворчості. Аналізуючи означену проблему, М. П. Стафецька застерігає, що масовий тип сприйняття відрізняється від "еталонного" рівня, і в такому процесі мистецтво не реалізує свої культурні функції, а виступає як прагматично-прикладний засіб, що задовольняє буденно-побутові потреби людини [5, с.272].

Аналіз наукової літератури відносно проблем художнього сприйняття на рівні філософських та психолого-педагогічних досліджень дає загальне уявлення про даний процес, як здатність особистості до сприймання творів мистецтва. Ця здатність потребує від людини вміння залучати до процесу емоційно-чуттєву сферу, власний духовний та інтелектуальний потенціал,

усвідомлювати умовність та життєподібність мистецтва. При цьому слід підкреслити ще одну особливість процесу художнього сприймання, а саме, — наявність індивідуального характеру сприйняття. Відомо, що один і той же художній твір не може створювати однакоvu художню свідомість, не стає умовою появи абсолютно ідентичних почуттів, сприймань, смаків, ставлень. Залежність полягає в особливості життєвого досвіду кожного, моральних переконань, рівня естетичного смаку й потреб, від особистих психологічних якостей. Тому умовою вдосконалення виховного процесу засобами світової художньої культури з метою формування морально-естетичних якостей особистості є наявність знань про психологію певного віку.

Відомий вітчизняний психолог А.В. Запорожець вважав, що естетичне сприйняття не зводиться до пасивної констатації відомих сторін дійсності, хоча б дуже важливих та суттєвих. Воно потребує, щоб сприймаючий якимось увійшов усередину зображених обставин, мисленно взяв участь у діях героїв, пережив їхні радості та печалі. У дослідженнях, проведених під керівництвом А.В. Запорожця, було виявлено своєрідне ставлення дітей до художніх творів. Дошкільняти активно ставляться до сприйманого, намагаються безпосередньо впливати на героїв твору. В молодшому шкільному віці, ставлення до сприйнятого змінюється – з'являється здатність зайняти позицію глядача. Важливо зауважити, що великого значення в художньому сприйманні набуває ступінь близькості, доступності образу. Так, наприклад, молодші дошкільнята частіше всього надають перевагу «позитивним» тваринам з антропоморфними ознаками, середні дошкільняти – тваринам, казковим персонажам, дітям-ровесникам; більш старші діти частіше обирають найбільш кмітливий, веселий образ. Вони значно частіше здатні сприймати в художньому творі не тільки зовнішній комізм, але й гумор, іронію. У процесі розвитку художнього сприймання у дітей з'являється не тільки інтерес до змісту твору мистецтва, але й розуміння його виразних засобів. В процесі розвитку художнього сприйняття зароджується й оцінка сприйнятого. Необхідність залучення школярів до мистецтва у всьому

видовому його розмаїтті вимагає створення психолого-педагогічної установки перед сприйманням художнього твору, тобто готовності до виконання такої діяльності, під час якої б найбільшою мірою задовольнились естетичні потреби. Для виникнення такої установки достатньо двох елементарних умов: потреби й ситуації її задоволення [3, с.23]. У такій установці відображається цілісний стан старшокласника (як реципієнта): найбільш сприятливе співвідношення інтелектуального й емоційного, готовність до сприйняття, злагоженість. Така установка надає процесу спрямованого характеру, що має важливе значення для формування морально-естетичних якостей старшокласника. Узгодженість чуттєвої та інтелектуальної сторін у сприйманні мистецтва старшокласниками сприяє досягненню морально-естетичної цінності художніх творів. Відбувається перехід від несвідомого (інтуїтивного) емоційного сприйняття до свідомого морально-естетичного переживання, коли школярі не лише переживають над твором мистецтва, але й роздумують над ним. "Зрозуміти художній твір, – відмічає Б.М.Теплов, – це, перш за все, відчутти, емоційно пережити його і вже на цьому ґрунті подумати над ним" [6, с. 99]. У свою чергу, роздуми, оцінні судження виступають імпульсом подальшої розумової діяльності, яка визначає і розв'язує морально-естетичні проблеми школярів юнацького віку.

Виховна сила мистецтва дає можливість увійти «всередину життя», пережити період життя, відображеного у світі певного світогляду, – казав відомий психолог Б. Теплов. І найбільш важливе те, що у процесі переживання створюються певні ставлення й моральні оцінки, які мають незрівнянно більшу примусову силу, ніж оцінки, які просто повідомлені та засвоєні. Спочатку ці оцінки виражаються в перевазі того, що подобається, потім вони набувають характер суджень про мистецтво з точки зору певного ідеалу. Оціночні судження дітей ще примітивні, але все-таки свідчать про зародження вміння не тільки відчутти красиве, але й оцінити його. Приблизно до шестирічного віку діти дають естетичні оцінки не тільки цікавому змісту, але й пейзажу, у якому захопливий сюжет відсутній, проявляють здатність

сприймати настроїв. Однак здатність до художнього сприйняття не з'являється сама по собі. Вона – результат розвитку індивіда. «Художнє повноцінне сприйняття, – як справедливо помітив Б. Теплов, – це вміння, якому треба вчити». Цьому сприяють розширення та зміцнення знань, уявлень дітей про оточуючу дійсність, розвиток їхнього мовлення й мислення. Значне місце в цьому процесі займає розвиток емоційної чуттєвості, чутливості до прекрасного. Позитивний вплив на розвиток художнього сприйняття дітей має формування вміння виділяти в художніх творах елементарні засоби виразності, які використовуються для вираження ставлень до дійсності (колір, форма, композиція).

Спираючись на психологічні дослідження, Ю.Б. Борєв називає ряд важливих механізмів художнього сприйняття:

- ідентифікацію героя із власним "Я";
- синестезію (взаємодія органів рецепції: слуху, зору тощо);
- асоціативність (коло життєвих та художніх аналогій);
- часові рецепції (теперішнього, минулого, майбутнього часу);
- рецепційну установку (опора на попередню систему культури, попередня налаштованість на сприйняття, яка діє протягом усього процесу художнього переживання). З викладеного логічно викристалізується думка про те, що художнє сприйняття, має стати невід'ємною складовою частиною педагогічних механізмів, емоційних перетворень морального та духовного розвитку особистості людини.

1. Шиффман Х.Р. Ощущение и восприятие. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 928 с.

2. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – С. 238-317

3. Мейлах Б.С. Процесс творчества и художественное восприятие. – М., 1985. – 318с.

4. Мелик-Пашаев А.А. Педагогика искусства и творческие способности. – М., 1981. – 96с.

5. Психология художественного творчества: Хрестоматия/ Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. – 752 с.

6. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2т. – М., 1985. – С. 99.

7. А.Е. Строганов. Психотерапия на базе театральных систем. Практическое руководство. – СПб: Наука и Техника, 2008. – 496 с.

8. Клименко Ю.Г. Театр как практическая психология// Катарсис. Альманах. – М., 1994 – С.84-116